

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΗΜΕΡΑ αντιμετωπίζει ποικίλες προκλήσεις σε διεθνές επίπεδο που σχετίζονται με κοινωνικές καταστάσεις τις οποίες δημιουργούν οι νέες συνθήκες, όπως η παγκοσμιοποίηση και ό,τι μπορεί να συμπεριλαμβάνει (παγκόσμια τρομοκρατία, βία και διαμάχες, αυξανόμενη πολυπολιτισμικότητα, δημογραφικές αλλαγές και μετανάστευση, εθνικισμός, ξενοφοβία και άλλες μορφές μισαλλοδοξίας), η αστάθεια της οικονομίας και οι επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης, η πολιτική απάθεια κυρίως των νέων, η περιφρόνηση απέναντι στην πολιτική και στους εκπροσώπους της και η ογκούμενη δυσπιστία προς τους δημοκρατικούς θεσμούς.

Οι νέες κοινωνικές καταστάσεις διαμορφώνουν μια νέα σύνθεση της κοινωνίας, προκαλώντας έναν επιστημονικό διάλογο που εδράζεται τόσο στα προβλήματα τα οποία προκύπτουν από τις διαφορές στην κουλτούρα και στην ταυτότητα όσο και στις συνέπειες που έχουν οι διαφορές αυτές στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή. Το ζήτημα της πιθανής αρνητικής επίπτωσης αυτών των συνθηκών στην κοινωνική συνοχή και σε αυτή την ίδια τη δημοκρατία δημιουργεί ποικίλες συζητήσεις και οδηγεί αρκετές χώρες σε δράσεις για τη διασφάλιση της δημοκρατίας στην κοινωνία και τη συνέχειά της. Οι περισσότερο ευαισθητοποιημένες χώρες επικεντρώνονται στην αγωγή του πολίτη και στην προώθηση της ιδιότητας του ενεργού δημοκρατικού πολίτη με δημοκρατικές πρακτικές στο σχολείο.

Η κοινωνική και πολιτική αγωγή του πολίτη

Η αγωγή του πολίτη σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες είναι ένα ενσωματωμένο στο πρόγραμμα σπουδών μάθημα στην υποχρεωτική εκπαίδευση με σκοπό τη συμβολή της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση του πολίτη. Ωστόσο, η αγωγή του πολίτη έχει διάφορες διαστάσεις, όπως συμμετοχή, αίσθημα του ανήκειν, πολιτικές αρετές (τάσεις, αξίες συμπεριφορές) και πρακτικές-δραστηριότητες. Οι εκάστοτε κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, όπως ο φόβος για την αδιαφορία των νέων απέναντι στις πολιτικές διαδικασίες ή για την τάση κάποιων νέων ανθρώπων εμπλοκής τους σε ριζοσπαστικές ομάδες, η ανησυχία για τον κίνδυνο μείωσης της κοινωνικής συνοχής σε ολόένα και περισσότερες πολυπολιτισμικές κοινωνίες ή οι προκλήσεις και από τις αλλαγές στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες διαμορφώνουν και το περιεχόμενο και τον τρόπο εκπαίδευσης του πολίτη.¹ Σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες γίνονται προσπάθειες για την προώθηση δημοκρατικών αρχών είτε με την ανάπτυξη δημοκρατικών δομών και διαδικασιών στα σχολεία είτε με την αναζήτηση νέων τρόπων διαμόρφωσης και προώθησης δημοκρατικών συμπεριφορών και τάσεων των πολιτών είτε καλλιεργώντας τη δημοκρατία ως τρόπο ζωής ήδη με την πρώτη σχολική φοίτηση.² Προωθείται, λοιπόν, μια πολυδιάστατη και συμμετοχική μορφή της δημοκρατίας, που δίνει έμφαση στην ενεργό συμμετοχή των πολιτών σε κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες, ενισχύοντας τη δημοκρατία και ως πολιτικό σύστημα. Ο καλύτερος χώρος εκμάθησης της δημοκρατίας είναι το σχολείο.³

Η έρευνα για την αγωγή του πολίτη τις τελευταίες δύο δεκαετίες σε ευρωπαϊκό επίπεδο εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, με μεγαλύτερο πρόγραμμα αυτό της Μελέτης-Έρευνας για την Αγωγή του Πολίτη (Civic Education Study) που διεξήχθη από την IEA (International Evaluation Association) μεταξύ 1996 και 2000 σε 28 χώρες, εκ των οποίων οι περισ-

1. Πρβλ. Eurydice (2005), *Citizenship Education at Schools in Europe*. [Διαθέσιμο από www.eurydice.org (21.03.2021).]

2. Πρβλ. S. Frank & T. Huddleston (2009), *Schools for Society. Learning Democracy in Europe. A Handbook of Ideas for Action*, UK: Alliance Publishing Trust, σ. 9.

3. Πρβλ. W. Beutel & P. Fauser (2007) (Hrsg.), *Demokratiepädagogik: Lernen für die Zivilgesellschaft*, Schwalbach/Ts.: Wochenschau Verlag· V.B. Georgi (2006), *Demokratie Lernen in der Schule*, Berlin: Leitbild und Handlungsfelder.

σότερες ήταν ευρωπαϊκές. Το πρόγραμμα μελέτησε τους τρόπους με τους οποίους οι νέοι άνθρωποι προετοιμάζονται για τον ρόλο τους ως πολίτες στις δημοκρατίες (γνώσεις και απόψεις δεκατετράχρονων μαθητών). Τα βασικά αποτελέσματα του προγράμματος, παρά τις διαρκείς αναλύσεις από διάφορους ερευνητές, μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

- Επειδή η έρευνα αποδεικνύει ότι οι μαθητές με υψηλό επίπεδο πολιτικών γνώσεων έχουν και υψηλότερα ποσοστά πολιτικής εμπλοκής και δέσμευσης ως μελλοντικοί πολίτες, πρέπει τα σχολεία με κάθε τρόπο να επιτύχουν τον πολιτικό γραμματισμό των μαθητών τους.
- Το σχολείο και ιδιαίτερα το ανοιχτό κλίμα της σχολικής τάξης, τόσο προωθώντας όσο και επιτρέποντας συζητήσεις για αμφιλεγόμενα κοινωνικά ζητήματα, προσφέρει δυνατότητες διαμόρφωσης δημοκρατικών αξιών και πρακτικών και προάγει την πολιτική γνώση και εμπλοκή, προετοιμάζοντας τους νέους ανθρώπους για την ενήλικη πολιτική ζωή.
- Μεγάλο ποσοστό των μαθητών θα συμμετέχουν πολιτικά μόνο με την άσκηση του εκλογικού δικαιώματός τους.
- Οι νέοι άνθρωποι ενδιαφέρονται λιγότερο για την πολιτική και τη συμμετοχή τους σε πολιτικά κόμματα και περισσότερο για δράσεις της κοινωνίας των πολιτών και άλλων ανεπίσημων ομάδων κοινωνικών κινημάτων.⁴

Το Δίκτυο ΕΥΡΥΔΙΚΗ (Ευρωπαϊκό Δίκτυο Πληροφόρησης για την Εκπαίδευση, που παρέχει πληροφορίες και αναλύσεις για τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα και τις πολιτικές, αποτελούμενο από 42 εθνικές ομάδες) ερευνά και αναλύει την εκπαίδευση στα διάφορα μέλη-κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στο πλαίσιο αυτό, και την ιδιότητα του πολίτη σε ευρωπαϊκή διάσταση. Οι μελέτες του δικτύου παρέχουν μια επισκόπηση των προσεγγίσεων, των προκλήσεων και των ελλείψεων στην εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη. Από τα πιο σημαντικά συναφή ευρήματα καταγράφουμε τα εξής:

- Η εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες έχει ενταχθεί στο πρόγραμμα σπουδών τουλάχιστον

4. Πρβλ. S. Frank & T. Huddleston (2009), *Schools for Society. Learning Democracy in Europe. A Handbook of Ideas for Action*, UK: Alliance Publishing Trust, σ. 10.

της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση εμπερικλείεται στο μάθημα της αγωγής του πολίτη ή διδάσκονται διαθεματικά.

- Οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες επισημαίνουν ότι μέσω του σχολείου μπορεί να επιτευχθεί η διαμόρφωση του ενεργού υπεύθυνου πολίτη και προωθούν βιωματικές δράσεις στην καθημερινή σχολική ζωή όσο και στην ευρύτερη κοινότητα.
- Διαπιστώνεται ένα έλλειμμα στην επιμόρφωση των εκπαιδευτικών αναφορικά με την αγωγή του πολίτη.⁵

Σε μελέτη του Δικτύου ΕΥΡΥΔΙΚΗ σχετικά με την Εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη στο σχολείο στην Ευρώπη (2017),⁶ αναγνωρίζεται ότι η εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη έχει ευρύτερο πεδίο εφαρμογής σε σχέση με την αγωγή του πολίτη. Το πλαίσιο των ικανοτήτων που επιδιώκεται να αναπτυχθούν μέσω της εκπαίδευσης για την ιδιότητα του πολίτη αφορά τέσσερις τομείς: α) αλληλεπίδραση με άλλους με αποτελεσματικό και εποικοδομητικό τρόπο, β) κριτική σκέψη, γ) ενεργώντας με κοινωνικά υπεύθυνο τρόπο και δ) ενεργώντας με δημοκρατικό τρόπο. Μάλιστα, η προώθηση της συμμετοχής είναι τόσο σημαντική όσο και η γνώση των πολιτικών θεσμών. Τα κυριότερα συμπεράσματα της εν λόγω μελέτης μπορεί να συνοψιστούν, όπως παρακάτω:

1. Στα εθνικά αναλυτικά προγράμματα σπουδών, η εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη είτε προσεγγίζεται διαθεματικά είτε ενσωματώνεται σε άλλα μαθήματα είτε αποτελεί ένα διακριτό μάθημα.
2. Σε σχεδόν όλες τις χώρες, παρατηρείται να χρησιμοποιούνται καινοτόμες παιδαγωγικές μέθοδοι παράλληλα με τις παραδοσιακές.
3. Οι μαθητές σε όλο και πιο υψηλά ποσοστά συμμετέχουν στη σχολική ζωή (μαθητικά συμβούλια).
4. Οι περισσότερες χώρες ενθαρρύνουν τη συμμετοχή των γονέων στη σχολική ζωή.

5. Πρβλ. Eurydice (2005), *Citizenship Education at Schools in Europe*. Διαθέσιμο από www.eurydice.org (21.03.2021).

6. Πρβλ., για όλα τα στοιχεία στο κείμενο, Ευρυδίκη-Σύντομη επισκόπηση. *Εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη στο σχολείο στην Ευρώπη (2017)*. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, μτφρ., επιμ. Α. Λαδοπούλου, σ. 6-27, ιδ. 7.

5. Σχεδόν οι μισές χώρες διοργανώνουν εθνικές εξετάσεις που περιλαμβάνουν την εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη.
6. Τουλάχιστον στις μισές χώρες πραγματοποιούνται δραστηριότητες συνεχούς επαγγελματικής ανάπτυξης που διοργανώνονται ή υποστηρίζονται από τις εκπαιδευτικές αρχές (η Ελλάδα δεν συμπεριλαμβάνεται σε αυτές, σελ. 25, σχ. 9).

Επίσης, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι εννέα εκπαιδευτικά συστήματα έχουν καθορίσει ήδη ειδικές ικανότητες, οι οποίες συνδέονται με την εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη, που πρέπει να αποκτήσουν όλοι οι εκπαιδευτικοί. Αυτές οι ικανότητες αφορούν τις παρακάτω διαστάσεις:

Γνώση και κατανόηση	των γενικών στόχων, των σκοπών, του περιεχομένου και των βασικών αρχών του αντικειμένου· του φάσματος των γνώσεων, των δεξιοτήτων, των συμπεριφορών και των αξιών που θα αναπτυχθούν από τους μαθητές
Παιδαγωγική ικανότητα	για τον σχεδιασμό και τη διεξαγωγή δραστηριοτήτων που προωθούν την ενεργητική μάθηση, όπως δομημένες συζητήσεις, παιχνίδια ρόλων ή αναζήτηση λύσεων· για να κατανοούν τον τρόπο αξιολόγησης των μαθητών
Κοινωνικές ικανότητες	για ενθάρρυνση συζητήσεων αμφιλεγόμενων θεμάτων στην τάξη σε κλίμα που προάγει τη μάθηση, την ελευθερία του λόγου, την κριτική σκέψη· για αλληλεπίδραση με τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς, τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και τους εκπροσώπους της πολιτείας· για συμμετοχή των μαθητών στη σχολική ζωή μέσω της ανάθεσης ρόλων και αρμοδιοτήτων σχετικά με τη λειτουργία του σχολείου
Ικανότητα αξιολόγησης και βελτίωσης	όλων των πρακτικών και μεθόδων διδασκαλίας και μάθησης· της διδασκαλίας της εκπαίδευσης για την ιδιότητα του πολίτη σε όλη τη διάρκεια της σχολικής εκπαίδευσης

Ευρυδίκη-Σύντομη επισκόπηση. *Εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη στο σχολείο στην Ευρώπη* (2017), μτφρ., επιμ. Α. Αδαοπούλου, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, σ. 23.

Από την επισκόπηση της έρευνας σχετικά με τον προσδιορισμό των όρων που αφορούν την εκπαίδευση του πολίτη, σύμφωνα με τους φορείς και τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, διαπιστώνεται η εξέλιξή τους και η ταυτόχρονη υιοθέτηση ανάλογων πρακτικών από τις διάφορες χώρες στα εκπαιδευτικά τους συστήματα με την πάροδο των χρόνων.

Ο όρος «αγωγή του πολίτη» εκφράζει τη συμμετοχή στην πολιτική κοινότητα και παρέχει μια κατάσταση ισότητας για όλους τους πολίτες με σεβασμό στα δικαιώματα και στις υποχρεώσεις, ενώ παράλληλα συνεπάγεται συγκεκριμένες μορφές ενεργού συμπεριφοράς μέσα στην κοινότητα. Έχει πολλές διαστάσεις, καθώς συνενώνει τη νομική έννοια (συμμετοχή) με την ταυτότητα (αίσθημα του ανήκειν), τις πολιτικές αρετές (τάσεις, αξίες και συμπεριφορές) και τις πρακτικές (ενασχόληση, δυνατότητα δράσης και προάσπιση).⁷

Η εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη στις δημοκρατικές κοινωνίες «υποστηρίζει τους μαθητές, ώστε να εξελιχθούν σε ενεργούς, ενημερωμένους και υπεύθυνους πολίτες, πρόθυμους να αναλάβουν τις ευθύνες που τους αναλογούν στην κοινωνία όπου εντάσσονται (σε εθνικό επίπεδο) αλλά και ως πολίτες της Ευρώπης και του κόσμου»⁸.

Η εκπαίδευση για την ιδιότητα του ενεργού πολίτη αποσκοπεί στη συμμετοχή του πολίτη στην κοινοτική, κοινωνική και πολιτική ζωή με βάση τις δημοκρατικές αρχές, τις αξίες και τους κανόνες και με σκοπό τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής και την ευημερία της κοινότητας/κοινωνίας.⁹

7. Πρβλ. S. Frank & T. Huddleston (2009), *Schools for Society. Learning Democracy in Europe. A Handbook of Ideas for Action*, UK: Alliance Publishing Trust, σ. 9.

8. Πρβλ. Ευρυδίκη-Σύντομη επισκόπηση, *Εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη στο σχολείο στην Ευρώπη* (2017), μτφρ., επιμ. Α. Λαδοπούλου, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, σ. 3.

9. Πρβλ. European Commission: http://ec.europa.eu/education/archive/citizen/index_en.html, 2006· B. Hoskins & B. D'Hombres, J. Campbell (2008), Does Formal Education Have an Impact on Active Citizenship Behaviour?, στο *European Educational Research Journal* 7 (3), σσ. 386-402, όπου και το σχήμα του σύνθετου δείκτη της ιδιότητας του πολίτη, δες αναλυτικά B. Hoskins (2006), *Measuring Active Citizenship in Europe*, Institute for the Protection and Security of the Citizen, CRELL Research Paper 4, EUR 22530 EN, European Commission. Ο σύνθετος δείκτης Active Citizenship (ACCI) καλύπτει 19 Ευρωπαϊκές χώρες και βασίζεται σε μια λίστα 63 βασικών δεικτών για τους οποίους υπήρχαν τα δεδομένα, που προέρχονταν κυρίως από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα του 2002. Τα ευρήματα δείχνουν μια ετερογένεια στην Ευρώπη

Η εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη περιλαμβάνει ένα σύνολο ενεργειών και στρατηγικών με σκοπό την προετοιμασία των μελλοντικών πολιτών αλλά και των ενηλίκων για ενεργό συμμετοχή στη δημοκρατική κοινωνία, την πολιτική, την κοινωνική συνοχή και τον σεβασμό στη διαφορετικότητα και στα ανθρώπινα δικαιώματα.¹⁰

Η Εκπαίδευση για τη Δημοκρατία υποστηρίχτηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης, που το έτος 2005 εισήγαγε το Ευρωπαϊκό Έτος Αγωγής του Πολίτη μέσω της εκπαίδευσης. Ήταν μια δυσάρεστη έκπληξη η διαπίστωση από τα ευρήματα των ερευνών ότι οι νέοι δεν ενδιαφέρονται και δεν συμμετέχουν σε παραδοσιακές πολιτικές δραστηριότητες, αρνούνται να συμμετάσχουν στις εκλογές, αδιαφορούν για την πολιτική και έχουν αποξενωθεί από τους δημοκρατικούς θεσμούς. Γι' αυτό και η Ευρωπαϊκή Ένωση αποφάσισε να συμβάλει στην ενδυνάμωση των δημοκρατικών κοινωνιών μέσα από την προώθηση και την επιδίωξη μιας ενεργητικής δημοκρατικής κουλτούρας και στην ευαισθητοποίηση σχετικά με τις κοινές θεμελιώδεις αξίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα (Active Citizenship for Democracy). Τα τελευταία χρόνια, αξιοποιώντας τα ευρήματα εμπειρικών ερευνών, αναδύονται πρωτοβουλίες που δίνουν έμφαση στον ρόλο της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση του ενεργού δημοκρατικού πολίτη και στη διατήρηση και διασφάλιση της δημοκρατίας. Επισημαίνονται νέες προσεγγίσεις στην κοινωνική και πολιτική αγωγή του πολίτη στα σχολεία και στην ευρύτερη κοινωνία, που συνεισφέρουν στη διαμόρφωση ενός δημοκρατικού πλαισίου πρακτικών και νοοτροπιών για την επίτευξη της συνύπαρξης της πολυπολιτισμικής Ευρώπης και τη διαμόρφωση κοινών πολιτισμικών σταθερών.

Συμπερασματικά, διαπιστώνει κανείς στη βιβλιογραφία μια σειρά προσπαθειών σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο για τη διασφάλιση δημοκρατικών συνθηκών και κοινής δέσμευσης για τη δημοκρατία. Οι προσπάθειες τούτες σημαντικό είναι να εκκινούν από το σχολείο με δημοκρατικές διαδικασίες για την πολιτειότητα και τα ανθρώπινα δικαιώμα-

και μια τάση στις ευρωπαϊκές χώρες να παρουσιάζουν θετικές επιδόσεις στις Αξίες και στην Πολιτική Ζωή, αλλά να υστερούν στις διαστάσεις της κοινωνίας των πολιτών και της κοινοτικής ζωής.

10. Πρβλ. Council of Europe (2000), *Resolution adopted by the Council of Europe Ministers of Education at their 20th session Cracow, Poland, 15-17 October 2000*, Strasbourg: Council of Europe, 2000.

τα, καθιστώντας τους μαθητές ικανούς να ασχούνται στην κριτική σκέψη και κριτική τοποθέτηση, να παίρνουν υπεύθυνα θέση και να παράγουν μαζί με τους εκπαιδευτικούς νέα γνώση. Η συμμετοχική εκπαίδευση, οι συμμετοχικές και συνεργατικές πρακτικές στα σχολεία προωθούν και καλλιεργούν δημοκρατικές δεξιότητες και συμβάλλουν στην πρόθυμη, συνειδητά ενεργό συμμετοχή του μαθητή και μελλοντικού πολίτη στα κοινωνικά δρώμενα. Η έρευνα έχει δείξει ότι η εμπειρία της δημοκρατίας ως πρακτική, ως αξία και ως πολιτικό σύστημα στα σχολεία επιδρά ουσιαστικά στη διαμόρφωση του ενεργού δημοκρατικού πολίτη. Επομένως η βιωματική εκμάθηση της δημοκρατίας με δημοκρατικές διαδικασίες, δημοκρατική διακυβέρνηση και συμμετοχική δημοκρατία στο σχολείο διαμορφώνει πολίτες με κοινωνική και πολιτική δέσμευση και εμπλοκή, που, μαζί με τη γνώση που λαμβάνουν, είναι σε θέση να αξιολογούν κριτικά, να αποφασίζουν ορθά για κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα (εθνικά και παγκόσμια) και να θέτουν νέους στόχους στην προσωπική, κοινωνική και πολιτική ζωή· τούτο καθιστά τη δημοκρατική εκπαίδευση μια αναγκαιότητα για τα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα.

Τα βασικά θέματα του παρόντος βιβλίου εστιάζουν στον τρόπο προετοιμασίας των μαθητών για πολιτική συμμετοχή σε μια πλουραλιστική δημοκρατία μέσω της ανάπτυξης μιας αίσθησης πολιτικής αποτελεσματικότητας και ενός ηθικού μέσου προσανατολισμού για πολιτική συμμετοχή σε ένα σχολείο εκλαμβανόμενο ως μια πολιτική κοινότητα. Μέσω των ενοτήτων του συγκεκριμένου βιβλίου επιδιώκεται η ενθάρρυνση των εκπαιδευτικών να εμπλέκουν μαθητές όσο το δυνατόν περισσότερο σε δημοκρατικές πολιτικές πρακτικές στα υπάρχοντα μοντέλα συμμετοχής με προσαρμογή και ανανέωση των στρατηγικών τους, όπως, για παράδειγμα, προσομοίωση εκλογών, συμμετοχή στην κοινωνία των πολιτών με συζητήσεις και εκδηλώσεις που μπορούν να επηρεάσουν τον δημόσιο διάλογο. Για τον λόγο αυτό και γίνεται αναφορά στις ικανότητες, στις δημιουργικές ικανότητες, που επιδρούν στην πολιτική και κοινωνική συμμετοχή των μαθητών από την πρώιμη νεαρή ηλικία.

Το γεγονός ότι, τις τελευταίες δεκαετίες, οι νέοι ενήλικες, όπως διαπιστώνει η έρευνα, έχουν αποξενωθεί από δημοκρατικούς θεσμούς και αδιαφορούν για την πολιτική τονίζει ακόμα περισσότερο την αναγκαιότητα της ανάπτυξης των πολιτικών ικανοτήτων μέσω της εκπαίδευσης των μαθητών σε δημοκρατικά προσανατολισμένες σχολικές τάξεις. Με

το βιβλίο αυτό υποστηρίζουμε ότι οι μαθητές, με συζήτηση σε δημοκρατικά μαθησιακά περιβάλλοντα, σταχυολογούν γνώσεις σχετικά με την πολιτική διαδικασία και τα κοινωνικά γεγονότα της εποχής τους και αναπτύσσουν δημοκρατικές ικανότητες. Οι συζητήσεις σε ένα σχολικό κλίμα ισότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης και αμοιβαίου σεβασμού προάγουν την πολιτική εμπλοκή. Οι μαθητές μαθαίνουν να εξασκούν τη λογική τους, να ακούνε, να αξιολογούν διαφορετικές απόψεις, να αποφασίζουν και να αντιμετωπίζουν ο ένας τον άλλο με σεβασμό. Η αναστοχαστική σκέψη που προκαλείται μέσω του διαλόγου σχετικά με την πολιτική και την κοινωνική επικαιρότητα συμβάλλει και στην κατανόηση της αναγκαιότητας των θεμελιωδών δημοκρατικών αρχών σε κάθε πρακτική της ζωής στη σύγχρονη πλουραλιστική κοινωνία.

Όταν τα σχολεία θελήσουν και όταν οι υπεύθυνοι χάραξης της εκπαιδευτικής πολιτικής αποφασίσουν να επενδύσουν στη διαμόρφωση του ενεργού δημοκρατικού πολίτη, τότε στους στόχους κάθε κράτους θα συμπεριλαμβάνεται, πέραν της οικονομικής μεγέθυνσης, και η βελτίωση άλλων πτυχών της ποιότητας ζωής των ανθρώπων, όπως, για παράδειγμα, η πρόοδος στην υγεία και στην εκπαίδευση, η πολιτική ελευθερία, η καλλιέργεια ενός υγιούς μορφωμένου πληθυσμού.

Βιβλιογραφία

- Ευρυδίκη-Σύντομη επισκόπηση. *Εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη στο σχολείο στην Ευρώπη* (2017), Ευρωπαϊκή Επιτροπή, μτφρ., επιμ. Α. Λαδοπούλου.
- Beutel, W. & Fauser, P. (2007) (Hrsg.), *Demokratiepädagogik: Lernen für die Zivilgesellschaft* Schwalbach/Ts.: Wochenschau Verlag.
- Council of Europe (2000), *Resolution adopted by the Council of Europe Ministers of Education at their 20th session Cracow, Poland, 15-17 October 2000*, Strasbourg: Council of Europe, 2000.
- European Commission: http://ec.europa.eu/education/archive/citizen/index_en.html 2006.
- Eurydice (2005), *Citizenship Education at Schools in Europe*. Διαθέσιμο από www.eurydice.org (21.03.2021).
- Frank, S. & Huddleston, T. (2009), *Schools for Society. Learning Democracy in Europe. A Handbook of Ideas for Action*, UK: Alliance Publishing Trust.

- Georgi, V.B. (2006), *Demokratie Lernen in der Schule*, Leitbild und Handlungsfelder. Berlin.
- Hoskins, B. & D'Hombres, B. & Campbell, J. (2008), Does Formal Education Have an Impact on Active Citizenship Behaviour?, στο *European Educational Research Journal* 7 (3), σσ. 386-402.
- Hoskins, B. (2006), *Measuring Active Citizenship in Europe*, *Institute for the Protection and Security of the Citizen*, CRELL Research Paper 4, EUR 22530 EN, European Commission.

1.

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΙΚΑΝΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ

Εισαγωγή

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΑΛΙΣΜΟΣ της σύγχρονης κοινωνίας, η έκρηξη της τεχνολογίας με τα νέα μέσα πληροφόρησης, συνομιλίας, εκπαίδευσης και μάθησης, οι κοινωνικές και οικονομικές κρίσεις ή οι αμφισβητήσεις σχετικά με το ηθικό σύστημα αξιών και η υγειονομική κρίση με όλες τις συνέπειες προκαλούν και θα προκαλέσουν στο άμεσο μέλλον διαρκείς επιστημονικές συζητήσεις για τα κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά και πολιτισμικά προβλήματα τα οποία ανακύπτουν από τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται. Η σύγχρονη κοινωνία ως δημοκρατική οφείλει να διασφαλίσει την πραγμάτωση της ιδανικής δημοκρατίας μέσω της παιδείας που θα παρέχει στους νέους με γνώσεις-δεξιότητες και αναστοχαστική κριτική σκέψη και γενικά μέσω της αγωγής δημοκρατικών πολιτών. Ως πολύ σημαντικό κρίνεται μια πολιτεία να διασφαλίζει γενικά κεντρικές αξίες και ιδανικά (ελευθερία, δικαιοσύνη, ισότητα) ως λειτουργικές ευκαιρίες προκειμένου να ζουν οι άνθρωποι αξιοπρεπώς, εφόσον έχουν αναπτύξει μέσω της εκπαίδευσης και φορέων κοινωνικοποίησης ικανότητες και δεξιότητες δημοκρατικών πολιτών. Ο δημοκρατικός πολίτης ορίζεται ως προσωπικά υπεύθυνος, συμμετοχικός και προσανατολισμένος στην κοινωνική δικαιοσύνη και έχει τη βούληση να εργαστεί στην πραγμάτωση των δημοκρατικών ιδανικών. Διαμορφώνεται, δε, με την ανάλογη εκπαίδευση και με προοπτική ένταξης σε μια συνεχώς μεταβαλλόμενη πολιτισμικά και πολιτιστικά περίπλοκη και παγχόσμια συνδεδεμένη δη-

μοκρατική κοινωνία. Κύριος παράγοντας αυτής της διαδικασίας αναδεικνύεται ο εκπαιδευτικός, που, λαμβάνοντας ανάλογη εκπαίδευση, χρησιμοποιεί δημοκρατικές πολιτικές πρακτικές στο σχολείο με απώτερο σκοπό να συμβάλει στην ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη μεταξύ ποικίλων πλαισίων της σύγχρονης κοινωνίας και της διαμόρφωσης της πολιτικής ταυτότητας σε αυτά τα πλαίσια.

1.1 Η θεωρία των ικανοτήτων

Κατά τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην επιστημονική συζήτηση, με μεγάλη υποστήριξη μεταξύ των ακαδημαϊκών, η Θεωρία των Ικανοτήτων, των Amartya Sen και Martha Nussbaum, σε άμεση σύνδεση με την κοινωνική δικαιοσύνη.¹ Η Martha Nussbaum,² επηρεασμένη από τον Αριστοτέλη και από τον Rawls, ιδιαίτερα από το έργο του περί δικαιοσύνης, παίρνει θέση υπέρ της Θεωρίας των Ικανοτήτων. Στηρίζεται και ταυτόχρονα υποστηρίζει την οριοθέτηση του Amartya Sen³ της έννοιας της ικανότητας ως «μέτρου σύγκρισης για την ανθρώπινη ευημερία και ως κριτηρίου για τη δικαιοσύνη, ως πρόσφορου και κατάλληλου δείκτη για το ότι τα προσφερόμενα αγαθά και οι πόροι πράγματι μετατρέπονται σε κάτι χρήσιμο για τον άνθρωπο από την άποψη της βελτίωσης της κατάστασής του».⁴

1. Πρβλ. T. Pogge (2010), A critique of the capability approach, στο H. Brighouse & I. Robeyns (επιμ.), *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities* (σσ. 17-60), Cambridge: Cambridge University Press.

2. Πρβλ. M. Nussbaum (2011), *Creating Capabilities. The Human Development Approach*, The Belknap Press Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England.

3. Πρβλ. Amartya Sen (1979), *Equality of What? The Tanner Lecture on Human Values* (παραδόθηκε στο Πανεπιστήμιο του Στάνφορντ) [http://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/Sen-1979_Equality-of-What.pdf (06.04.2021)]· Amartya Sen (2002), *Inequality Reexamined*, N. York and Cambridge University Press· Amartya Sen (2009), *The Idea of Justice*, Cambridge MA: Harvard University Press.

4. Πρβλ. M. Nussbaum (2020), *Δημιουργώντας ικανότητες. Η θεωρία της ανθρώπινης ανάπτυξης*, μτφρ. Β. Χρήστου, Αθήνα: Gutenberg, σ. 12.

Η Nussbaum, όμως, αναφέρεται σε μια σειρά κεντρικών ικανοτήτων, οι οποίες είναι άμεσα συνδεδεμένες με τις βασικές ελευθερίες (ελευθερίες ουσιώδεις και εποικοδομητικές, αξιώσεις).⁵ Η Nussbaum εστιάζει στην ευημερία του ανθρώπου, η οποία συνδέεται με έναν κατάλογο λειτουργικών ευκαιριών που θα έπρεπε να έχουν όλοι οι άνθρωποι για να ζουν μια ζωή με ανθρώπινη αξία. Οι λειτουργικές αυτές ευκαιρίες είναι δημιουργικές ικανότητες που, για τη Nussbaum, αριθμούν δέκα κεντρικές και διακριτές, οι οποίες μπορεί να διευρυνθούν με νέες ικανότητες εφόσον κάποιος μπορεί να αποδείξει με πειστικά επιχειρήματα ότι έχουν σημασία και αξία για την ευημερία του ανθρώπου. Αυτές, λοιπόν, πρέπει να εξασφαλίζονται σε τουλάχιστον ένα επίπεδο για μια ζωή ανάλογη της ανθρώπινης αξίας. Τούτες οι ικανότητες είναι:

1. Η ικανότητα στη ζωή (να μπορεί κανείς να ζει δίχως να περιορίζεται σε μια ζωή που δεν του αξίζει)
2. Η ικανότητα στη σωματική υγεία (διασφάλιση κατοικίας, τροφής κτλ.)
3. Η ικανότητα στη σωματική ακεραιότητα (επιλογή για το σώμα και τη διάθεσή του για αναπαραγωγή ή σεξουαλική ικανοποίηση, χωρίς σωματική ή σεξουαλική βία)
4. Η ικανότητα στη χρήση του λόγου, στις αισθήσεις και στη φαντασία (να κάνει κανείς επιλογές, αφού έχει λάβει εκπαίδευση και πληροφόρηση)
5. Η ικανότητα στη συναισθηματική ζωή (του αισθάνεσθαι)
6. Η ικανότητα στον πρακτικό λόγο (στην αντίληψη της πραγματικότητας και στον κριτικό αναστοχασμό περί αυτής)
7. Η ικανότητα προς το σχετίζεσθαι (κοινωνικότητα)
8. Η ικανότητα ενσυναίσθησης
9. Η ικανότητα να ζει κανείς με ενδιαφέρον (διασκέδαση, γέλιο, παιχνίδι)
10. Η ικανότητα άσκησης ελέγχου στο περιβάλλον: α) στο υλικό περιβάλλον (χώρος εργασίας, κατοικίας, ιδιοκτησία κτλ.), β) στο σώ-

5. Πρβλ. M. Nussbaum (2000), *Woman and Human Development: The Capabilities Approach*, N. York: Cambridge University Press· M. Nussbaum (2006), *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*, Cambridge MA: Harvard University Press.

μα (ελευθερία από την αυθαίρετη σύλληψη και κράτηση) και γ) στο πολιτικό περιβάλλον, συμμετέχοντας ως ενεργός δημοκρατικός πολίτης στη διακυβέρνηση της πολιτείας όπου ζει και στον δημόσιο διάλογο.⁶

Η απόκτηση μιας ικανότητας, κατά τη Nussbaum, είναι χρήσιμη όχι ως αποτέλεσμα, αλλά ως λειτουργία – με άλλα λόγια, ως ευκαιρία να τη χρησιμοποιήσει κανείς. Για να είναι λειτουργική μια ικανότητα, πρέπει να υπάρχουν και οι ευκαιρίες να λειτουργήσει, δηλαδή πρέπει να υπάρχει θετική ελευθερία· και από εδώ πηγάζει και το καθήκον των πλούσιων κρατών να βοηθήσουν τα φτωχά κράτη, έτσι ώστε οι ρυθμιστές να εξασφαλίσουν τις βασικές ικανότητες για τους κοινωνούς τους. Κατά συνέπεια, σε επίπεδο πολιτείας δεν αρκεί απλώς να προσφέρει αυτή κοινωνικές παροχές, αν τούτες δεν είναι αξιοποιήσιμες προς όφελος των ικανοτήτων των μελών της. Η κοινωνία πρέπει να εξασφαλίζει ένα κοινό ικανοποιητικό επίπεδο προστασίας των ικανοτήτων για όλους τους πολίτες.⁷

Οι δέκα κεντρικές ικανότητες, κατά τη Nussbaum, είναι άμεσα συνδεδεμένες μεταξύ τους, διότι η στέρηση καθεμιάς από αυτές και η διαμόρφωση στη θέση της μιας ανικανότητας επηρεάζει τη λειτουργία των ικανοτήτων. Κατά τη Nussbaum, οι πιο ισχυρές ικανότητες είναι: α) η ικανότητα να δημιουργεί και να διατηρεί κανείς κοινωνικές σχέσεις και να μπαίνει στη θέση του άλλου και β) η ικανότητα στον πρακτικό λόγο, δηλαδή στο να αναπτύσσει κανείς μια αντίληψη της πραγματικότητας και να στοχάζεται λογικά βάσει της παιδείας. Η παιδεία εσωτερικεύεται από το πνεύμα, μέσω του οποίου ο άνθρωπος κατανοεί την πραγματικότητα, και όχι μόνο, και παράγει συμπεράσματα. Η παιδεία παρεμβαίνει για να καλλιεργήσει την έμφυτη διάθεση του ανθρώπου «να μαθαίνει», ενώ μέσω της αγωγής καλλιεργείται η εσωτερική δυνατότητα του πνεύματος. Και επειδή μέσω της διδασκαλίας συνήθως επιβάλλεται στον άνθρωπο ένα σώμα γνώ-

6. Πρβλ. M. Nussbaum (2020), *Δημιουργώντας ικανότητες. Η θεωρία της ανθρώπινης ανάπτυξης*, μτφρ. Β. Χρήστου, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 16-17.

7. Πρβλ. M. Nussbaum (2011), *Creating Capabilities. The Human Development Approach*, The Belknap Press Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, σσ. 121-122.

σεων από έξω, κρίνεται σκόπιμο, προκειμένου να μην καταναγκάζεται το παιδί προς μια συγκεκριμένη συμπεριφορά, να αφήνεται ελεύθερο να αυτενεργήσει πνευματικά μέσω της παιδείας που θα λάβει. Αυτό είναι δυνατόν να επιτευχθεί όταν μεταξύ του εκπαιδευτή και του εκπαιδευόμενου, στο πλαίσιο μιας παιδευτικής σφαίρας συνεννόησης και μιας επίπονης τριβής, δομείται η γνώση [η γνώση ότι (θεωρητική γνώση) και η γνώση πώς (γνώση τριβής)]. Ο εκπαιδευτής βρίσκεται σε μια διαλεκτική σχέση με το περιβάλλον: εκπαιδεύει και ταυτόχρονα εκπαιδύεται. Ο δε εκπαιδευόμενος οφείλει να εκπαιδευτεί μέσω της άσκησης, και όταν καταφέρει να εσωτερικεύσει την πειθαρχία και όχι την αυταρχικότητα ως μια πολιτιστική αναγκαιότητα, τότε πραγματοποιείται η τριβή σε ένα κλίμα συναίνεσης με τον εκπαιδευτικό, στην κοινή προσπάθεια διαμόρφωσης μιας παιδευτικής σφαίρας μέσα από την οποία πραγματώνεται το γνωσιακό συγκρότημα.⁸

Το σχολείο, που βασίζεται στην άσκηση και όχι στην εγχάραξη της γνώσης, οφείλει να μετατρέψει τις γνώσεις που μαθαίνονται στην οικογένεια σαν βεβαιότητες (πιστευτές) του κοινού νου χωρίς ερωτήσεις, αποδείξεις και αμφισβητήσεις σε αλήθειες, σε αυθεντική γνώση με μεγαλύτερη καθολικότητα. Είναι η επίσημη γνώση, η οποία είναι αποδεκτή και μεταδόσιμη με βάση επιστημολογικά αλλά και εξουσιαστικά ή πολιτικά κριτήρια. Αφενός διότι πρέπει να παραχθεί νέα, αυθεντική γνώση, και αυτό μπορεί να γίνει όταν η γνώση που μεταδίδεται έχει επιλεγεί με βάση κάποια καθιερωμένα επίπεδα σοβαρότητας, αντικειμενικότητας, λογικής συγκρότησης, μεθόδου και αξιοπιστίας των ερευνητικών ευρημάτων. Αφετέρου διότι πάντα κάποιοι έχουν ευθύνη για τα προγράμματα σπουδών και το αναλυτικό πρόγραμμα και ως εκ τούτου καθορίζουν ποια είναι η επιστημονική γνώση με βάση πολλές φορές και τι εξυπηρετεί και ποια ιδεολογία υποστηρίζει. Κάθε νέα

8. Πρβλ. Δ. Δημητράκος (1984), *Παιδεία και Κοινωνική αναμόρφωση*, Αθήνα: Νεφέλη, σσ. 17-37, ειδικά την αναφορά ότι η γνώση και η εκπαίδευση είναι πραγματικές όταν σχηματίζεται ένα γνωσιακό συγκρότημα, το οποίο εννοεί ως (σ. 37) «τη συνάρθρωση ενός (ατομικού ή συλλογικού) γνωστικού υποκειμένου και ενός αντικειμένου γνώσης σε μια άρρηκτη ενότητα, σε τρόπο που η κοινωνική δράση του υποκειμένου να εξηγείται και να καθορίζεται ως έναν βαθμό από αυτή την ενότητα». P. Freire (2006), *Δέκα επιστολές προς εκείνους που τολμούν να διδάσκουν*, επιμ. Τάσος Λιάμπας, σσ. 184 κ.ε. για την πειθαρχία γενικότερα και όχι μόνο τη διανοητική του Gramsci.

γνώση που παράγεται δεν αρκεί μόνο να ανακαλυφθεί, αλλά και να αναγνωριστεί ως αυθεντική, καθολική και μεταδόσιμη από τους αρμόδιους και υπεύθυνους. Τα κριτήρια δεν παραμένουν αμετάβλητα στον χρόνο και αντανακλούν σε έναν βαθμό το πολιτισμικό επίπεδο μιας κοινωνίας, τον συσχετισμό των δυνάμεων, τις πολιτικές δυνάμεις και την κοινωνία των πολιτών ως προς τις διεκδικήσεις της. Επομένως η παιδεία που παρέχεται μέσω της εκπαίδευσης καθορίζεται από παράγοντες κοινωνιολογικούς και επιστημολογικούς.⁹

1.2 Η κοινωνικότητα του ανθρώπου

Α. Η δημιουργία κοινωνικών σχέσεων

Ο άνθρωπος, από τη στιγμή που αντιλαμβάνεται τον κόσμο και εντάσσεται σε ένα κοινωνικό πλαίσιο (π.χ., το περιβάλλον της οικογένειας, το περιβάλλον των φιλικών σχέσεων), εκδηλώνει μια μορφή προκοινωνικής συμπεριφοράς που αναγνωρίζεται από τη συναισθηματική και πρακτική συνθήκη του «νοιάζομαι για τον άλλο». Πάνω σε αυτή τη συνθήκη διαμορφώνεται και η ποιότητα των σχέσεων ως προς τη συνεργασία, τη συμμετοχή και την παροχή βοήθειας και ο τρόπος με τον οποίο αυτή εκδηλώνεται, όπως, για παράδειγμα, με συμπάθεια, φροντίδα, λεκτική αναγνώριση της συμπάθειας ή τρυφερότητα/ενσυναίσθηση. Βέβαια, η υιοθέτηση και η εκδήλωση κάθε προκοινωνικής συμπεριφοράς του κοινωνικού όντος «άνθρωπος» και ο τρόπος προσδιορισμού της εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την ηλικία και το είδος της πειθαρχίας που του ασκείται. Είναι γεγονός ότι το παιδί κατά την προσχολική ηλικία, άμεσα εξαρτώμενο από τα οικογενειακά πρότυπα –μητέρα, πατέρα–, παρατηρεί και υιοθετεί τους τρόπους συμπεριφοράς τους. Οι αυστηροί και τιμωρητικοί γονείς συμβάλλουν στη διαμόρφωση συμπεριφορών με χαμηλά επίπεδα κατανόησης και αντίληψης των συναισθημάτων των άλλων, ενώ, αντίθετα, όσο πιο δημοκρατικοί είναι οι γονείς, τόσο περισσότερο τα παιδιά εκδηλώνουν

9. Πρβλ. Δ. Δημητράκος (1984), *Παιδεία και Κοινωνική αναμόρφωση*, Αθήνα: Νεφέλη, σσ. 84 κ.ε., 90 κ.ε.

συνειδητή προκοινωνική συμπεριφορά.¹⁰ Εντούτοις, μεγαλώνοντας, τα παιδιά αναγνωρίζουν τις ανάγκες των άλλων και επηρεάζεται η συμπεριφορά τους, καθώς «αισθάνονται» τη θέση του άλλου.

Στο σχολείο και μέσω της συμμετοχής και της συνεργασίας στο μάθημα ή στο παιχνίδι, το παιδί εκπαιδεύεται άτυπα στις κοινωνικές δεξιότητες. Το σχολείο αποτελεί το πρώτο εξωοικογενειακό περιβάλλον για το παιδί, όπου μόνο του επιλέγει τις παρέες του και τους φίλους του, οι οποίοι δεν ανήκουν απαραίτητα στο οικογενειακό-φιλικό περιβάλλον.¹¹ Τα πρώτα χρόνια της σχολικής ζωής, ο εκπαιδευτικός παίζει καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία καλών σχέσεων, εποικοδομητικών συνεργασιών και επικοινωνίας μέσα στην τάξη.¹² Εξάλλου η σύγχρονη έρευνα αναδεικνύει τον ρόλο της σχολικής κοινότητας στην προώθηση της ψυχικής ανθεκτικότητας και της ευημερίας των μαθητών, ειδικά σε περίπτωση μαθητών με κοινωνικο-συναισθηματικές δυσκολίες.¹³

Στα φίλια δίκτυα που δημιουργεί ή όπου συμμετέχει το παιδί, διαμορφώνει εποικοδομητικές σχέσεις φιλίας, που εκδηλώνονται πρακτι-

10. Πρβλ. Ι. Πυργιωτάκης (*2000), *Κοινωνικοποίηση και Εκπαιδευτικές Ανισότητες*, Αθήνα: Γρηγόρη, σσ. 57 κ.ε. για τις ψυχοκοινωνικές σχέσεις γονέων παιδιών, πώς οι υπερ-προστατευτικοί, δημοκρατικοί, αυταρχικοί ή φλεγματικοί γονείς μπορεί να επηρεάζουν την κοινωνικοποίηση των παιδιών και πώς οι συνδυασμοί ελέγχου, αγάπης, αυτονομίας και εχθρότητας στις σχέσεις τους έχουν επιπτώσεις στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

11. Πρβλ. Σ.Μ. Νικολάου (2009), *Κοινωνικοποίηση στο σχολείο*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 65 κ.ε.

12. Πρβλ. B.P.M. Creemers & G. Reezigt (2003), *The role of School and Classroom Climate in Elementary School. School Climate*, Routledge Falmer, London· Ν. Ανδρεαδάκης, Γ. Ξανθάκου & Μ. Κανδιανάκη (2006), Εμπειρική μελέτη του επικοινωνιακού πλαισίου της σχολικής τάξης, στο Χ. Παπαηλιού, Γ. Ξανθάκου & Σ. Χατζηχρήστου (επιμ.), *Εκπαιδευτική σχολική ψυχολογία*, σσ. 78-94, Αθήνα: Ατραπός.

13. Πρβλ. P.D. Stavrou & E. Kourkoutas (2017), School Based Programs for Socio-emotional Development of Children with or without Difficulties: Promoting Resilience, στο *American Journal of Educational Research* 5 (2), σσ. 31-137· R. Thornberg, C. Forsberg, E. Hammar Chiriac & Y. Bjereld (2020), Teacher-Student Relationship Quality and Student Engagement: A Sequential Explanatory Mixed-Methods Study, στο *Research Papers in Education* [DOI: 10.1080/02671522.2020.1864772]· Α. Παπακωνσταντινοπούλου (2018), *Η ψυχική ανθεκτικότητα παιδιών σχολικής ηλικίας και η διαφοροποίησή τους ως προς τον παράγοντα μαθησιακές δυσκολίες* (Doctoral dissertation), ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Πατρών.

κά με την αλληλοκατανόηση, τη φροντίδα του άλλου, τη σταθερή επικοινωνία, τη συντροφικότητα και το μοίρασμα. Στις σχέσεις αυτές, εξασκείται στις κοινωνικές δεξιότητες με τη συμμετοχή και τη συνεργασία, με τη διαχείριση ασυμφωνιών, συγκρούσεων και τις πιθανές διαπραγματεύσεις. Το γεγονός ότι μέσα από τις συνεργασίες, τις ασυμφωνίες, τις συγκρούσεις αισθάνεται άλλοτε ικανοποίηση και άλλοτε τύψεις ή ενοχές σημαίνει ότι αναπτύσσεται η ικανότητα να μπαίνει στη θέση του άλλου, η ικανότητα της ενσυναίσθησης, η οποία αποτελεί τον πυρήνα ηθικής προκοινωνικής συμπεριφοράς.¹⁴

Β. Κοινωνική επάρκεια

Η κοινωνική επάρκεια είναι η ικανότητα που επιτρέπει σε ένα άτομο να προσαρμόζεται κοινωνικά, να διαντιδρά με άλλα άτομα στα κοινωνικά και φίλια δίκτυα με τρόπο αποδεκτό, λειτουργικό και χωρίς δυσμένειες και δυσκολίες για τους άλλους. Η κοινωνική επάρκεια ως ικανότητα όσον αφορά τα παιδιά σχετίζεται με την ευχέρειά τους να δημιουργούν αλλά και να διατηρούν υγιείς κοινωνικές σχέσεις. Η διατήρηση των κοινωνικών και φίλιων δικτύων δεν είναι εύκολη υπόθεση. Προϋποθέτει αντίληψη της επίδρασης της συμπεριφοράς των ιδίων αλλά και της οπτικής των άλλων ως προς τη συμπεριφορά τους. Αυτό σημαίνει ότι αναγνωρίζουν το κοινωνικά ορθό από το λανθασμένο, τι επιτρέπεται και τι δεν επιτρέπεται και φροντίζουν να έχουν κοινωνικά ορθές και αποδεκτές από τους άλλους αντιδράσεις. Τα παραπάνω είναι αποτέλεσμα της διαδικασίας κοινωνικοποίησης των παιδιών στο οικογενειακό και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού, από την οποία καλλιεργούνται οι κοινωνικές δεξιότητες ως μια διάσταση της κοινωνικής τους επάρκειας.¹⁵

14. Πρβλ. F. Fukuyama (1995), *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*, New York: The Free Press. Δες για τον ρόλο του εκπαιδευτικού στην εξισορρόπηση των παραγόντων που επιδρούν στη διαδικασία της αγωγής, της διδασκαλίας, της μάθησης και της κοινωνικοποίησης στο Χ. Κωνσταντίνου (2015), *Το καλό σχολείο, ο ικανός εκπαιδευτικός και η κατάλληλη αγωγή ως παιδαγωγική θεωρία και πράξη. Μια προσέγγιση βασισμένη σε θεωρητικά και ερευνητικά δεδομένα*, Αθήνα: Gutenberg.

15. Πρβλ. R.D. Putnam (2000), *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*. Touchstone, N. York· J. Coleman (1988), *Social Capital in the Creation*

Μέσω της κοινωνικοποίησης, το παιδί υιοθετεί συμπεριφορές που του επιτρέπουν να ενταχθεί στην ομάδα. Αυτές περιλαμβάνουν την ικανότητα του παιδιού να δημιουργεί ομάδες και να εντάσσεται σε αυτές, να γίνεται αποδεκτό από τους συνομηλίκους του, να προσαρμόζεται στη σχολική τάξη και να αποδέχεται τους κανόνες της, να αλληλεπιδρά με τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο αποτελεσματικά, στον βαθμό που ενισχύεται η αυτοπεποίθηση και η αυτοεκτίμησή του, δίχως να έχει δυσκολίες στην ένταξη και προσαρμογή στην εκάστοτε ομάδα.¹⁶ Το να καλλιεργήσει ένα παιδί κοινωνικές δεξιότητες σημαίνει ότι είναι σε θέση να αναγνωρίζει και να διαχειρίζεται τα συναισθήματά του, να μπαίνει στη θέση του άλλου (ενσυναίσθηση), να δημιουργεί και να διατηρεί υγιείς κοινωνικές σχέσεις, να αντιδρά με αποδεκτό κοινωνικά τρόπο και να διαχειρίζεται με εποικοδομητικό τρόπο δύσκολες κοινωνικές καταστάσεις. Οι Zins, Weissbert, Wang και Walberg,¹⁷ με επιστημονικά στοιχεία και πρακτικά παραδείγμα-

of Human Capital, στο *American Journal of Sociology*, τόμ. 94, Συμπληρωματικό τεύχος, σσ. 95-120, ιδ. 102-106, 109, 113· P. Bullen & J. Onyx (2005), *Measuring social capital in five communities in NSW a practitioner's guide*, Centre for Australian Community Organisations and Management (CACOM, University of Technology, Sydney Australia, Management Alternatives Pty Ltd), διαθέσιμο στο <http://www.mapl.com.au/pdf/SocialCapitalPracGuideBullen&Onyx.pdf/> (21.03.2021).

16. Πρβλ. A. Sodaro (2021), *Understanding Socialization and Interaction*, κεφ. 5, Sage Publications Inc. [https://au.sagepub.com/sites/default/files/upm-assets/107837_book_item_107837.pdf (07.04.2021)]· L. Krappman (1991), Sozialisation in der Gruppe der Gleichartigen, στο K. Hurrelman & D. Ulich (Hrsg.), *Neues Handbuch der Sozialisationsforschung*, 4. Aufl., Weinheim und Basel: Beltz Verlag, σσ. 354-375· A. Garrote (2017), Relationship between the social participation and social skills of pupils with an intellectual disability: A study in inclusive classrooms. *Frontline Learning Research* 5 (1), 1-15· Y.O. John-Akinola, S. Nic-Gabhainn (2014), Children's participation in school: a cross-sectional study of the relationship between school environments, participation and health and well-being outcomes, στο *BMC Public Health* 14, σ. 964 [<https://doi.org/10.1186/1471-2458-14-964>].

17. Πρβλ. J.E. Zins, R.P. Weissberg, M.C. Wang & H.J. Walberg (επιμ.) (2004), *Building academic success on social and emotional learning: What does the research say?*, Teachers College Press· R. Bar-On & J.D.A. Parker (επιμ.) (2000). *The handbook of emotional intelligence: Theory, development, assessment, and application at home, school, and in the workplace*. Jossey-Bass. Ο R. Bar-On είναι το άτομο που επινόησε τον όρο «EQ» και διαμόρφωσε το πρώτο τεστ συναισθηματικής νοημοσύνης (το EQ-I).

τα, προσδιορίζουν τα οφέλη που αποκομίζουν οι μαθητές από προγράμματα κοινωνικής συναισθηματικής μάθησης, όπως γνωστικές δεξιότητες, ενθάρρυνση και επικέντρωση των κινήτρων τους, βελτίωση των σχέσεων τους με τους εκπαιδευτικούς, υποστήριξή τους από τη σύμπραξη σχολείου οικογένειας και αύξηση της αυτοπεποίθησης και της επιτυχίας τους.

Γ. Οι κοινωνικές δεξιότητες και η έρευνα

Γενικά στη βιβλιογραφία, οι κοινωνικές δεξιότητες αναφέρονται ως γνώση και ικανότητα του ατόμου να χρησιμοποιεί την κατάλληλη κοινωνική συμπεριφορά στην εκάστοτε κοινωνική σχέση και διαντίδραση. Παρ' όλα αυτά, δεν είναι εύκολο να οριοθετηθούν, δεδομένου ότι δεν είναι ένα σύνολο συμπεριφορών, αλλά συμπεριφορές που συνδέονται με την ικανότητα του ατόμου να προσαρμόζεται σε ποικίλες κοινωνικές καταστάσεις.

Για να διαμορφωθεί μια εμπειρική βάση ταξινόμησης των κοινωνικών δεξιοτήτων ειδικά για τα παιδιά, οι Caldarella και Merrell (1997)¹⁸ προέβησαν σε μια ανασκόπηση, ανάλυση και σύνθεση των ερευνών δύο δεκαετιών και κατέληξαν σε πέντε διαστάσεις συμπεριφοράς, οι οποίες εκφράζονται: στις σχέσεις με συνομηλίκους, στην αυτοδιαχείριση (σε σχέση με τους κανόνες, συμβιβασμός, συνεργασία), στην ακαδημαϊκή αντίδραση σε συγκεκριμένες κοινωνικές περιστάσεις, στη συμμόρφωση (οργάνωση, ολοκλήρωση καθηκόντων) και στη διεκδίκηση (μέσω διαλόγου ή συζήτησης, αλληλεπίδραση, αυτοεκτίμηση, αυτοπεποίθηση, έκφραση συναισθημάτων σε κάθε συνθήκη). Αυτή η τα-

Στο εν λόγω έργο του με τον J.D.A. Parker και άλλους ερευνητές, παρέχονται πρακτικές εφαρμογές, ειδικά στον τομέα της εκπαίδευσης, με τον σχεδιασμό προγραμμάτων για την εκπαίδευση των παιδιών, έτσι ώστε να είναι πιο συναισθηματικά και κοινωνικά ευφυή και να αποτρέπονται αρνητικές συμπεριφορές. Οι κοινωνικές δεξιότητες προσδιορίζονται ως τρόποι συμπεριφοράς που το άτομο έχει μάθει παρατηρώντας λεκτική ή μη λεκτική συμπεριφορά άλλων και οι οποίοι εκδηλώνονται προσπαθώντας να ικανοποιήσει το άτομο τις ανάγκες του επηρεάζοντας τους άλλους.

18. Προβλ. P. Caldarella & K.W. Merrell (1997), Common dimensions of social skills of children and adolescents: A taxonomy of positive behaviors, στο *School Psychology Review* 26 (2), 264-278.